

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ПИРОТСКОГ ГРАДА

Увод

У Србији постоје остаци око 200 фортификационих грађевина. Оне су настале као потреба одбране територија и контроле комуникација на простору централног Балакана. Њихов географски, али и стратешки положај вековима је представљао битан чинилац за судбине народа и држава тога подручја.¹

Данас су те грађевине, иако обично зидане од чврстог грађевинског материјала, у већини случајева напуштене рушевине, а проучавање њихових остатака пружа нам увид у развој европске војне архитектуре од раних раздобља антике до савременог доба. Најзанимљивије су управо оне које имају тај двомиленијумски континуитет опстанка на готово истом месту. Њихова историја може се пратити од настанка првих римских утврђења, преко византијских, словенских и турских, па све до коначног ослобођења од Турака крајем 19. века. и дефинитивне промене намене у 20. веку, што ће пружа роковати велика оштећења, посебно за време ратова.

Пример таквог вишеслојног утврђења можемо наћи у Пироту. Оно што данас називамо “Пиротским градом”² јесте средњовековно утврђење (Горњи и Средњи град) и његове касније фазе (Доњи град). Међутим, историјски подаци, многобројни случајни налази, али и археолошка истраживања вршена током последњих деценија 20. века доказују њено постојање и пре тога. Нажалост ниједан од непокретних налаза из непосредне околине постојећег средњовековног утврђења, међу којима су били и јединствени примери архитектуре своје врсте из рановизантијског периода није конзервиран и адекватно презентован, или уопште није сачуван.³

¹ М. Поповић, *Утврђења у Србији*, у: Дани европске баштине, Београд, 2003, 9.

² Поред назива “Пиротски град” овај исти локалитет познат је у литератури, али и у народу и као “Момчилов град”, “Кале” и “Градић”.

³ Историјски извори помињу остатке римског утврђења на брежуљку (Сарлах) изнад постојећег средњовековног града, пронађени су и остаци кружне куле и још неколико објеката непознате намене у Горњем и Средњем граду из

Градови-тврђаве на територији српских средњовековних држава (Србија, Црна Гора и Македонија), а посебно код нас, и даље представљају недовољно испитану област у историји архитектуре српског средњег века.⁴ Мало се њих очувало до данашњих дана, а још мањи број је имао привилегију да буде истражен и конзервиран. Након вековне запуштености и многобројних разарања, као и разношења материјала за друге потребе неке од њих су у протеклим деценијама готово потпуно нестале, а осим њихове евиденције ништа није урађено по питању истраживања и заштите.⁵

Пиротски град је у времену почетака деловања службе заштите у нашој земљи, после Другог светског рата, у великој мери био очуван, а у оквиру седамнаестогодишњих конзерваторско-реставраторских и археолошких радова овај споменик културе доведен је у стање које одговара његовом значају. Међутим, непосредно по завршетку ових радова највећи део овог великог комплекса биће опет препуштен заборава и пропадању, захваљујући општој деградацији културе и друштва у Србији, али и неразумевању различитих локалних власти.⁶

Данас, двадесет година након завршетка поменутих радова, указује се неопходност за коначним укључивањем овог споменика културе у савремене токове живота и за спречавање његове даље деградације и уништавања. Да би ово постигли било је неопходно најпре извршити прикупљање постојеће документације о Пиротском граду, извршити валоризацију тренутног стања на терену, а затим дати предлог за његову ревитализацију у складу са важећим прописима када су у питању културна добра, као и са потребама савременог града Пирота и његових становника.

тог периода; у току различитих радова на инфраструктури и изградњи нових стамбених и пословних зграда у непосредној околини пиротске тврђаве у току последње три деценије 20. века откривени су између осталог и следећи рановизантијски објекти: *ѿерме* из времена Јустинијана (нису сачуване; и поред напора ЗЗСК Ниш и његових сарадника радови на изградњи новог насеља—“Вашариште” су настављени), *кружна кула и бедеми утврђења* (после археолошких ископавања и израде документације од стране ЗЗСК Ниш настављено је са радом на изградњи сабраћајне петље, чији један део у потпуности покрива овај налаз) и *ранохришћанска базилика* која се налазила у оквиру тадашњег утврђења, а у непосредној је близини поменуте куле (базилика није конзервирана, препуштена времену полако али сигурно нестаје).

⁴ И. Здравковић, *Истраживачки и конзерваторски радови извршени на граду Магличу*, у: Зборник заштите споменика културе, XIV, Београд, 1963, 45.

⁵ Значајну грађу за проучавање српске средњовековне војне архитектуре представља дело А. Дерока (*Средњовековна утврђења у Србији, Црној гори и Македонији*, Београд, 1950).

⁶ Обимни конзерваторско-реставраторски и археолошки радови спроведени су на Пиротском граду у периоду од 1970. до 1986. године. под руководством ЗЗСК Ниш, уз учешће Музеја Понишавља из Пирота (*из документације ЗЗСК Ниш*).

Историјски и историографски подаци

Оно што је за судбину Пирота било од пресудног значаја јесте постојање *пути* и *границе* у његовој близини. Пиротска равница се налази у Горњем Понишављу, на путу који је вековима био главна веза између Европе и Блиског истока. За разлику од пута⁷ који је више од два миленијума пролазио готово истом трасом, границе су се непрестано мењале, а Пирот је увек био у њиховој непосредној близини.

Први пут Пирот се помиње у једној римској карти путева (*Tabula Peutingeriana, segm. VII*) под називом Турес (Turres), односно “mansio Turribus”,⁸ у првој половини 3. века н.е., а затим и у следећим итинерарима: *Itinerarium Antonini Augusti* и *Itinerarium Hierosolymitanum*. Предпостављени положај римског утврђења је заравњено узвишење на брду Сарлах, изнад Пиротског града, што значи да се оно налазило измештено у правцу северо-истока у односу на саму трасу *Via militaris-a*. Старији истраживачи спомињу постојање његових остатака на овом месту, као и трагове некрополе и остатке насеља.⁹ Такође је познато да је грађевински материјал са античких грађевина уздаван у средњевековни град, а најстарији грчки писани споменици који су нађени у Пироту су из 2. века н.е.

Историчар Јустинијана Великог, Прокопије из Цезареје, у 6. веку н.е. помиње у свом делу “О грађевинама” (*De aedificiis*) градић Квимедава (*Quimedava*).¹⁰ Неодоумице око положаја овог византијског насеља које су имали истраживачи с краја 19. и почетка 20. века разрешене су делимично открићима из последњих деценија прошлог века.¹¹ О византијском присуству на овом подручју сведочи и топонимија. Ово опет иде у прилог и постојању римског утврђења на истом месту, јер је познато да су Византинци често у своје сврхе употребљавали стара насеља и утврђења.

Другу половину 12. века обележио је почетак борбе српске државе за освајање Поморавља, најтеже је било освојити управо Цариградски друм. 1153. године арапски географ Идризи Пирот назива именом Атруби, што би могло бити искварено римско име Turres односно, Turribus. Он каже да се град налази на 40 миља или један дан

⁷ *Via militaris* у време римске империје, а касније *Цариградски друм*.

⁸ *Mansiones* су у Римској империји биле станице у којима се могло ноћити, снабдети храном и другим потребама, а реч *turres* у преводу значи куле. Дакле, Пирот је поред станице имао и једну или више кула мотриља, које су могле служити за одбрану и контролу важног стратешког положаја и пута.

⁹ П. Петровић, *Понишавље у античко доба*, у: Пиротски зборник 8-9, Пирот, 1979, 177.

¹⁰ К.Н. Костић, *Историја Пироџа*, Знаменити људи и дела, Књига II, Пирот, 1973, 12

¹¹ Види напомену бр. 3; К.Н. Костић сматра да се Квимедава налазила на подручју данашњег села Раснице, које се налази у близини Пирота, док је К. Лиречек био при ставу да је Квимедава била на месту Пиротског града, што се касније показало као тачно.

хода од Ниша, на реци која долази са српских планина и улива се у Мораву, што одговара опису реке Нишаве и града Пирота. Нешто касније, у ратним годинама између 1180. и 1190. Стеван Немања је отео од Грка и присајединио својој држави и Пирот. Међутим, путописци у својим делима из 11. и 12. века га не спомињу, као ни биографи Стевана Немање, Стеван Првовенчани и св. Сава. К.Н. Костић мисли да је то због већ поменутог положаја Пирота у односу на друм, који је пролазио јужном ивицом пиротске котлине и остављао град далеко улево, односно због тога што је град већ био у рушевинама и без одбране те га није било потребно освајати. Византија је 1190. године покренула војску против Срба и притом је освојила Поморавље и Понишавље.

Пирот се под данашњим именом први пут помиње тек у 14. веку. У другој половини 14. века он представља важну стратешку тачку у држави Кнеза Лазара. Он је учврстио своју власт и поред осталог завладао читавим Поморављем, Нишом и делом источне Србије укључујући и Пирот. Изгубио га је у периоду од 1382.-1386, али и опет повратио 1388. захваљујући кнежевом војводи Димитрију Војиновићу и Вуку Бранковићу, који му је притекао у помоћ.¹² У овом периоду се помиње турско име Пирота које гласи Закирве, у преводу “*церквишије*”. Историјске 1389. кнез Лазар је очекивао Турке са источне, пиротске стране и намеравао је да одлучујући бој бије у том делу Србије. Зато је вероватно да су до пролећа 1389. утврђивани и Ниш и Пирот.¹³ До коначног пада под турску власт 1455. године, у деценијама које следе Пирот ће више пута бити освајан и напуштан од стране Срба и Турака. Освојен је вероватно најпре између 1402. и 1414. године, а по уговору из 1413. султан Мухамед враћа деспоту Стевану све крајеве до близу Софије. Турци га поново освајају вероватно 1427. када исти султан отпочиње продор у Србију. Затим га 1433. године ослобађа српско-мађарска војска. Исте године кроз Пирот пролази француз Бертрандон де ла Брокијер, враћајући се из Једрена у своју отаџбину и притом даје његов најстарији опширнији топографски опис.

Године 1454. Пирот заузимају Турци, а убрзо затим је и ослобођен. По уговору из 1455. морао је бити предат Турцима, пре напуштања је и спаљен. Србија и Београд су коначно освојени 1521. године и Турци ће постепено почети са увођењем свог управног система у овим крајевима. У Турским изворима из 15. века Пирот се помиње као “*Sehiḡ kouı*”, што у буквалном преводу са турског значи

¹² У народу постоји легенда, настала вероватно после Косовског боја, која Вука Бранковића замењује Милошем Обилићем, косовским јунаком и по којој је он неко време столовао у Пиротском граду. Такође се одржало и веровање да је град подигао војвода Момчило, ујак народног јунака Краљевића Марка.

¹³ К.Н. Костић, *Историја Пироџа*, Знаменити људи и дела, Књига II, Пирот, 1973, 14.

град-село. Под тим именом о њему пише Мехмед Нешрија, савременик султана Бајазид II (1481-1512), који каже да Пирот има “*високи њврди град*”.¹⁴

У дугом периоду под турском влашћу средњевековни градови губе свој прави смисао постојања, а податке о њиховом стању добијамо од многобројних путописаца, углавном мађарских и немачких. Подаци путописаца из 16. века говоре о тврђави која је у рушевинама, што значи да је Турци у том периоду бису обнављали.

У 17. веку ситуација се није знатно променила. Најзанимљивије податке даје на турски писац Евлија Челеби.¹⁵ Аустријска војска је ушла у Пирот 1689. и по њиховом извештају пронашла је тврђаву у добром стању, већ следеће године је напуштају. Враћају се опет 1737., нису утврђивали град, али су у њему оставили посаду, као охрабрење за српске добровољце. Описали су га као “*тескобан, сџар и орону*”. Убрзо затим Турци их потискују.

Војни командант Рахим-паша обнавља град 1804. године, ово је уједно и последња већа интервенција коју су извели Турци. У овом периоду тврђава служи више као складиште (Горњи и Средњи град), а у Доњем граду су се налазили и објекти за смештај војске и њихове потребе. За другу половину 19. века најзначајне податке о Пироту можемо наћи код аустријског путописца Феликса Каница.¹⁶ Он је први пут боравио у Пироту 1864. године и том приликом бележи да се тврђава није много променила од аустријског описа из 1737. године. Као спољно утврђење, изван садашњих граница Доњег града, помиње шанац појачан палисадама. Затим је овде поново био 1871., дакле шест година пре коначног ослобођења од турске власти децембра, 1877. и припојења Србији 1878. године. Тврђава је оштећена када су Турци при повлачењу дигли у ваздух барутни магацин. Приликом последњег боравка 1889. Каниц је опет обишао тврђаву и у њој наишао на разбацане “*каменове с њурским најџисима и амблемима*”. Они су били део “*главног улаза у њврђаву*”. Овде се највероватније мисли на Нишку капију која је страдала у експлозији за време српско-бугарског рата 1885. године. Данас њени остаци нису видљиви, али ови подаци које даје Каниц помажу нам при датовању бедема и капија Доњег града. Поред ове капије, том приликом знатно су оштећени и бедеми и куле па су магацини барута и оружја сада били пребачени у горње делове утврђења.

Тврђава је одмах по ослобођењу преузета од војске, што је у неку руку спречило њено уништавање. Њена се намена није битно променила и даље је служила као магацин војне опреме. Од 1892. рађено је на њеном преуређењу. Тада су, између осталог, додате и топовске платформе уз унутрашњу страну бедема Средњег и Доњег

¹⁴ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, у: Пиротски зборник 8-9, Пирот, 1979, 185.

¹⁵ Е. Челеби, *Пуџојис*, Сарајево, 1967, 60.

¹⁶ Ф. Каниц, *Србија -земља и сџановнишџиво*, Књига 2, Београд, 1985, 217.

града.¹⁷ Из овог периода, као и с почетка 20. века постоје многобројни цртежи, разгледнице и фотографије на којима се види Пиротски град.

Требало би напоменути да код нас нема познатих планова утврђења из периода аустријске и турске власти.

Знатно руинирање тврђаве почиње за време ратова 1912-1918. године, пропадају кровови кула и круне бедема. После Другог светског рата она ће престати да се користи као војни магацин и тада долази до великих оштећења, посебно у пределу Доњег града. Од 1952. године тврђава се више не користи као војни објекат.

1953. је проглашена за споменик културе, а 1979. утврђена за културно добро од великог значаја. У њену обнову уложена су велика средства (конзерваторско-рестаураторски радови од 1970-1986.),¹⁸ међутим до данас она није нашла одговарајуће место у животу града Пирота.

Положај

Велика и добро очувана утврђења налазе се углавном ван градске средине, а често и ван домаћаја погледа, на тешко приступачним

¹⁷ *истио*, 37.

¹⁸ *Хронолошки преглед преходних радова* (подаци из документације Завода за заштиту споменика културе-Ниш): 1970-1971. (почетак конзерваторско-рестаураторских радова Ззск-Ниш); *Горњи град*: испитивачки и мањи конзерваторски радови на Донжон и Западној кули; *Средњи град*: расчишћавање терена; 1972-1973. *Горњи град*: ископавања и конзервација бедема и кула; *Средњи град*: ископавања; 1974. *Горњи град*: конзервација. *Средњи град*: обнова јужног бедема и капије у њему; 1975-1976. *Горњи град*: истраживачки, конзерваторски и рестаураторски радови (трапезоидни простор); рестаурација Источне куле; *Средњи град*: расчишћавање са делимичним истраживањем; презентација; рестаурација;

1977-1980. *Горњи град*: конзерваторско-рестаураторски радови на јужном бедему; рестаураторски радови на Југозападној истуреној кули и кули на јужном бедему; *Средњи град*: презентација; конзервација; 1981-1982. *Горњи град*: конзерваторско-рестаураторски радови у Донжон и Западној кули и на комуникацијама-степениште; испитивање простора Западне куле, трапезоидног простора и Југозападне куле; 1983. *Горњи град*: преходни истраживачки радови ("црквица" и трапезоидни простор); 1984. *Горњи град*: конзерваторско-рестаураторски радови; *Доњи град*: истраживачки радови у кули I, конзервација куле и северног дела преградног бедема; 1985. *Горњи град*: археолошка истраживања у Југозападној и Источној кули; конзерваторско-рестаураторски радови на бедемима; *Средњи град*: истраживање источног дела уз бедеме и простора испред капије; 1986. *Средњи град*: истраживање источног дела уз бедеме, детаљно су очишћене три унутрашње куле-платформе коришћене за ватрено оружје (крај конзерваторско-рестаураторских радова Ззск-Ниш); 90-е године 20. века (Музеј Понишавља-Пирот) *Доњи град*: радови на конзервацији моста испред Стамбол капије;

Од 2000. до 2005. *Доњи град*: урађени радови на реконструкцији зиданог рова, као и на његовом надзиравању са спољашње стране у источном делу у виду оградe; радови на рову су завршени 2004. године и напуњен је водом.

местима. То није случај и са Пиротом јер његова тврђава има изузетно повољан положај у смислу могућности за њено укључивање у савремене токове живота модерног града.

У пиротску равницу, у њеном северозападном делу, дубоко задира планина Белава са својим оштрим врхом који се назива Сарлах (510м). Богата речна мрежа из јужног и западног дела равнице спаја се непосредно испред овог “клина” у реку Бистрицу, која од Сарлаха одваја једну мању стену, а затим неколико стотина метара низводно постаје десна притока Нишаве. Пиротски град је у Средњем веку настао управо на тој стени, а као што је већ речено заједно са Сарлахом и својом непосредном околином он представља веома богато археолошко налазиште.

Посматрана локација чини северозападну зону централног градског језгра и налази се на улазу у град са запада, по одвајању са магистралног пута који води од Ниша према Софији.

У оквиру подручја које обухвата граница заштите можемо издвојити следеће целине:

- Трг Војводе Момчила, налази се југоисточно од утврђења. Намену парковске површине добила је 60-их година 20. века, када је на исти начин уређен и простор Доњег града. Некадашње пешачке комуникације видљиве само у траговима. У југоисточном делу је један споменик из НОБ-а, као и једно од најважнијих аутобуских стајалишта у граду, а северозападним рубом пролази веома фреквентна пешачка и бицикличка стаза. Ниједан од ових простора није адекватно уређен, нити јасно дефинисан.
- Паркинг простор, налази се југозападно од утврђења и није уређен.
- Само утврђење Пиротског града има три јасно диференциране целине, које имају одвојену намену и фортификационе одлике у систему одбране. Оне су настале у различитим временским периодима, изведене су различитим техникама и начинима зидања.

Анализа грађевинских фаза и конструктивног склопа

1. *Горњи град*, представља најстарију фазу утврђивања, највеће димензије су му 35x50м, пружа се у правцу запад-исток и фундиран је на издвојеној ниској стени, о чијем је положају већ било речи. Његове куле постављене су скоро правилно на четири стране света и повезане снажним бедемима који имају изломљене правце пружања. Јужни бедем има на свом прелому ојачање у виду правоугаоног проширења (пета кула). Донжон кула, као највећа и најзначајнија налази се на највишем делу стене у оквиру северног бедема и није у грађевинској

вези са њим.¹⁹ Југозападна кула грађена је као истурена, а преостале две (Западна и Источна) се као и Донжон налазе у оквиру бедема. Концепција градње одговара српским утврђењима друге половине 14. века и систему одбране хладним оружјем. Управо из тих разлога он је вероватно врло брзо по завршетку изградње изгубио свој првобитни значај, јер се и код нас у последњим деценијама 14. века појављује ватрено оружје. Зидови бедема и кула Горњег града, рађени су као “пуњени зидови између две облоге”.²⁰ Облоге, односно лица зидова су од ломљеног и притесаног камена, у неправилном слогу, помешаног са фрагментованим античким опекама. Између две облоге налази се “трпанац”, који се састоји од ломљеног камена, ситнијег и крупнијег, заливеденог кречним малтером. Највећа очувана висина бедема је 11м, код западне куле, а ширина 2,4м. Углови кула, преломи бедема и капије Горњег града изведени су главном од обрађених блокова кречњака и у мањој мери од бигра. На истим местима уграђивани су и различити обрађени елементи са античких и рановизантијских објеката са овог локалитета и из његове непосредне близине.

2. *Средњи град*, највеће димензије су му 60x70м, степенасто је спуштен на подножје издвојене стене, јужно, источно и северно уз Горњи град. Започиње од истурене Југозападне куле, а завршава се код Донжон куле. Његови бедеми нису у грађевинској вези са Горњим градом, благо су преломљени тако да формирају неправилан и непотпун елипсоидни простор. На основу прелиминарних археолошких извештаја и фортификационе структуре његову изградњу можемо везати за владавину деспота Стефана Лазаревића у првој четвртини 15. века. Бедеми су, као и код Горњег града, изведени од трпанца са лицем од притесаног и ломљеног камена у неправилном слогу. Спољашње лице обликовано је као неправилна коса ескарпа.²¹ Највећа висина бедема је 9м, и то у делу на коме су Турци касније дозидали пушкарнице, а ширина 1,4м²². Доградњом овог бедема, који сада постаје прва одбрамбена линија, ојачан је систем одбране Горњег града и омогућена је заштита већег броја људи, који су се овде могли склонити, али и бранити град. Завршетком овог периода Пирот дефинитивно подпада под турску власт 1455.године, која ће трајати више од 400 година, све до коначног ослобођења 1878. године.

3. *Доњи град* има димензије 130 x 180м, најмлађи је део фортификације и пружа се у правцу југозапад-североисток. Са североза-

¹⁹ П. Пејић, *Пирошки град кроз векове*, Пирот, 1996, 17.

²⁰ С. Ненадовић, *Осврћ на начин зидања српских средњовековних сјоменика*, у: Зборник заштите споменика културе, Књига XV, Београд, 1964, 43.

²¹ Првобитно фортификацијско решење није имало куле на бедемима, топовске платформе које су данас видљиве прилепљене су уз зидове бедема у каснијим фазама.

²² У овом периоду су настале и бројне измене у Горњем граду, зазидани су зупци на бедемима и уместо њих су направљене пушкарнице, док су куле добиле топовске отворе.

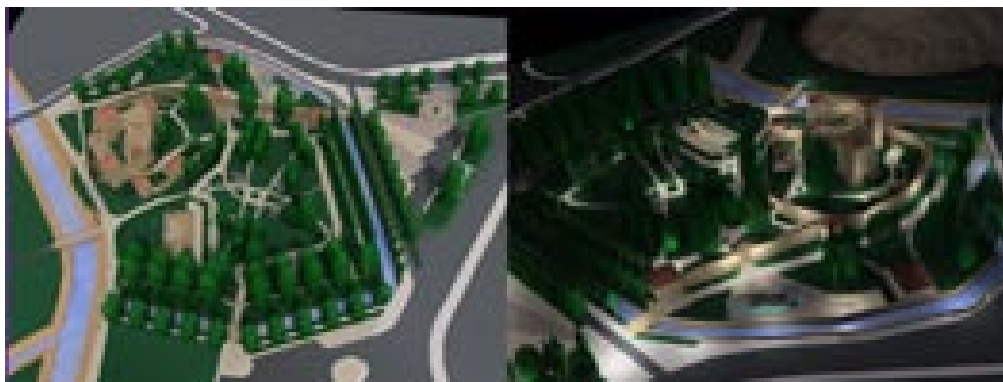

Сл.1 Пиротски град, ситуациони план

Fig. 1 Pirotski grad, situation plan

пада његову границу представља река Бистрица, а остале три стране оивичене су зиданим ровом испуњеним водом, ширине 5-6м. За разлику од Горњег и Средњег града Доњи град је настао на равном терену. Ова две поменуте целине заузимају његов северни део, а сама површина Доњег града подељена је још и јединим преосталим бедемом²³ на источни, мањи и западни, већи део. Преградни бедем и његове две куле (I и II) зидани су са два лица и испуном од “трпанца”. Дебљина зидова износи око 1 м, а највећа очувана висина је 4,6 м. Углови кула изведени су од већих тесаника бигра и пешчара. Капија је зидана од тесаних блокова пешчара у предњем делу заједно са довратницима, док је задњи део зидан у комбинацији тесаника бигра и других врста камена. Има профилисане бордуре на довратницима и мале нише уклесане у камени блок пешчара. Целом дужином

²³ Овај преградни бедем припада старијој фази утврђивања, може се датовати у крај 17. и почетак 18. века, када после пораза под Бечом отпочиње период дефанзивне политике Отоманске империје. Северни део бедема се завршава кулом (кула I), која је прилепљена уз бедем Средњег града. На средини распона бедема је капија, чији нам је изглед познат са цртежа С. Тодоровића из 1877. године. Јужни део бедема је такође завршен кулом (кула II), од које је данас видљив само један зид, источни. То је била отворена угаона кула, неправилног четвороугаоног облика и на њу се настављао бедем који се пружао дуж рова, а по средини свог југоисточног распона имао је још једну отворену правоугаону кулу. Траса овог бедема са била је видљива почетком 50-их година 20. века и то у висини првог реда пушкарница или у темељима о чему пише Невенка Петровић (*Пиротски град*, Посебан отисак из Старицара, Књига V-VI, Београд 1954-1955,301.)

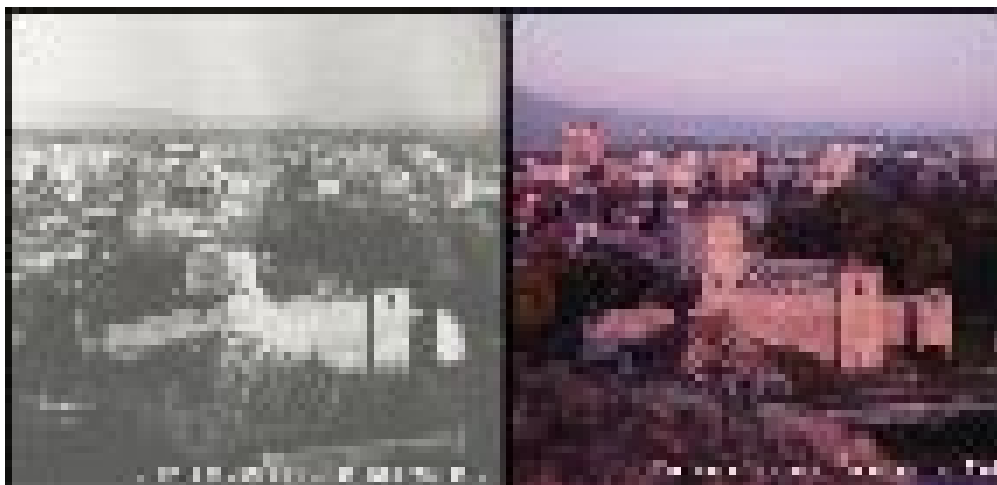

сл.2 Пиротски град, 3Д реституција

Fig. 2 Pirotski grad, 3D restitution

бедема и кула биле су изведене пушкарнице у два низа, димензија приближно 35/55 цм. Очигледно је и постојање међусpratне конструкције која је омогућавала њихово коришћење. (слика 1.) Зидани ров је изграђен почетком 19. века и обухвата старију фазу са југозападне и југоисточне стране, а са истока и североистока померен је од бедема, тако да је Доњи град проширен. У оквиру овог проширења изграђене су још две капије, Стамбол капија на југу (уз кулу II) и Књажевачка капија на северу овог мањег дворишта.²⁴ Ров је зидан од правилних блокова бигра са косом ескарпом, која је у горњем делу завршена полукружним венцем, и контраескарпом исте форме, тако да је дно сужено. Овај камени венац се налазио одприлике у висини нивоа унутрашњег терена. Испред Стамбол капије се налази зидани мост, такође од бигра са три посувраћена лука, из истог турског периода. На потезу око мањег, западног дворишта изнад венца је постојао бедем, озидан од правилних блокова бигра, са пушкарницама у једном низу, висине око 2 м. Његов изглед сачуван је и данас са пуном висином у северном делу. Остатак бедема није тако добро очуван. Реконструкција рађена на спољашњој страни рова протеклих неколико година није коректно изведена, односно не одговара аутентичном изгледу. Северозападни бедем, према реци, је имао исте одлике. На простору Доњег града налазили су се, поред помених магацина који су страдали у експлозијама, и следећи објекти: Официрски дом (данас објекат у коме се налазе просторије Музеја Понишавља и стална поставка налаза из Пиротског града и околине), лоциран уз источни бедем, изграђен крајем 19. века за потребе наше војске; зграда војног магацина (порушена почетком 50-их година, данас видљива у темељима), лоцирана уз некадашњи југо-источни

²⁴ Њихов аутентични изглед нам није познат. У периоду настанка писане и ликовне документације о овом делу утврђења Стамбол капија је имала довратнике зидане од блокова бигра, од којих је један видљив и данас, са различитим варијантама самих вратница углавном од дрвета.

сл.3 Пиротски град, 1970-2004.

Fig. 3 Pirotski grad, 1970-2004

бедем, изграђена такође крајем 19. века; пекара (порушена, видљива у темељима), лоцирана уз северо-западни бедем, грађена између два светска рата; мала зграда (порушена), такође грађена између два рата, лоцирана у продужетку истог бедема; базен за купање (данас се не користи), изграђен у периоду 1952-1953. на месту магацина који су страдали у поменутиим експлозијама, коришћен је само неколико година. (слика 2.)

Програм ревитализације Пиротског града

Прва идеја била је везана за повратак на место “прапочетка”. После многобројних успешних и неуспешних интервенција, али и вишедеценијске запуштености, било је неопходно да се вратимо на почетак богате историје Пирота и да детаљном анализом свега што је задесило тврђаву и њену околину пронађемо добро решење за нов почетак засновано на искуствима прошлости, потребама садашњости и гаранцијама боље будућности. Направљен је план ревитализације који одговара тренутном стању у друштву. Човек је подложен збивањима своје околине и у складу са њом се мења, мења се његов видокруг и умна средина, која се стално проширује новим сазнањима. У том смислу велика је одговорност оних који стварају материјални свет, али и оних који раде на његовом очувању и унапређењу.

Поштовање прошлости, видљивог и невидљивог света који чини дух места, креативна, а не деструктивна политика, откривање нових потенцијала и њихово максимално коришћење, одређивање

приоритета и динамичког плана напредовања, то су биле још неке од идеја водила којима се аутор руководио приликом рада на програму за ревитализацију.

Што се тиче урбанистичко-архитектонског решења најбитније одредбе су биле постављање тврђаве, као главне поенте града, у средиште свих збивања, сагледавање простора и свих његових чинилаца у најбољем светлу, упућивање на битне елементе просторном организацијом и осветљењем, јасна диференцијација старог и новог уз примену одговарајућих боја и материјала, као и реалан и економски оправдан концепт.

Урбанистичким решењем предложена је у првој фази реорганизација и реконструкција следећих површина и објеката:

1. Приступне површине

- Трг Војводе Момчила је, с обзиром на положај који заузима, претворен у главну приступну површину са следећим деловима: *паркингом за аутобусе и аутомобиле*, који је углавном намењен посетиоцима који долазе као туристи, *тргом* окруженим паркингом и зеленим површинама, који својим обликом усмерава посетиоце ка главном улазу у Пиротски град, односно ка Стамбол капији, *проширеном комуникацијом, зеленом површином* са клупама и чесмом и *бицикличком и пешачком стазом*. (слика3.)

- *Паркинџ за аутомобиле*, са уређеном зеленом површином, комуникацијама и паркингом за бицикле, намењен је пре свега становницима Пирота; са Доњим градом, односно парковском површином је директно повезан новим мостом на месту некадашње Нишке капије.

- *Приспућ са Књажевачке капије*, обезбеђен је ограђеном површином у виду малог трга; простор под зеленим покривачем намењен је реконструкцији “Пекаре” у некој од следећих фаза рада на овом простору.

- *Нови мост*, са северне стране служи као пешачки, осим у случајевима када је потребан пролаз ватрогасних кола или возила која опслужују Пиротски град.

- *Приспућ поред Бисџице* је постојећи, уређен је и повезан са новим комуникацијама.

2. Доњи град- источни део

- *Мали трџ* се налази испред *капије* (реконструкција), која са својим бедемом дели Доњи град на два дела; насупрот капије су нове радње, савременог изгледа (пекара, цвећара, књижара и сувенири) испред којих се налазе клупе; кроз трг пролази комуникација која води ка Официрском дому и Књажевачкој капији.

сл.4. Пиротски град, Предлог уредјења

Fig. 4. Pirotski grad, reconstruction proposal

• *Официрски дом* је за потребе Музеја Понишавља претворен у Археолошко-истраживачки центар, који ће служити даљем истраживању тврђаве и њене околине, као и других археолошких налазишта на овом подручју.

3. Доњи град- западни део (парковска површина)

• у оквиру *бедема Доњег града* реконструисане су његове куле; у Северној ће се наћи *посласишчара*, а у Јужној *café-ресторан*; оба угоститељска објекта ће са унутрашње стране бедема имати своје терасе.

• *средишњи парковски део* представља мали плато, окружен надстрешницама; по ободу су *шејалишћиа* уз канал са водом; у западном делу је библиотека, савремене конструкције, на повећаној површини у односу на ону која се ту налазила 50-их година прошлог века.

• *просјор за децу* је у северном делу, близу реке и чесме; заштићен је природним бедемом-живом оградом; састоји се из слободне травнате површине, базена који је претворен у игралиште за децу.

4. Средњи град

• *капија* са дрвеним вратима у металном окуву (реконструкција);

- *тпојовске тлајформе са рамтама* (реконструкција) се налазе у источном делу, реконструкција кула и бастиона предвиђена је у другој фази;

- *радње из 19. века* (реконструкција); у њима ће се наћи стари пиротски занати (грнчарство, ћилимарство...).

5. *Горњи град* је објекат на коме би требало завршити започету реконструкцију и опремити његове просторе у складу са предвиђеним пројектом, у првој фази програма реконструкције и ревитализације.

Предвиђена је израда свих партерних и комуникацијских површина од готових плоча, постављених у слоју песка. Њихово постављање не захтева земљане радове који би нарушили евентуална археолошка налазишта испод њих. Такође, оне се могу лако уклонити у случају археолошких истраживања у будућим фазама рада на Пиротском граду и околини. Све нове конструкције су монтажно-демонтажне (радње, библиотека, објекти на дечијем игралишту, надстрешнице) и лако се могу померати по потреби (клупе и покретно зеленило). Високо зеленило је у највећој мери задржано у постојећем облику, осим на местима где је због дотрајалости или из неких других разлога морало бити уклоњено. Ново високо зеленило је углавном зимзелено дрвеће, које ће и у зимском периоду представљати природну заштиту целог комплекса.

Циљ Реконструкције и ревитализације Пиротског града јесте његово даље проучавање, очување и укључивање у токове живота савременог града и напредне програме развоја.

Пирот и његова тврђава су тесно повезани, а силуета средњевековног града представља његов заштитни знак. Некада је био састајалиште људи из града и околине, а сада је напуштен и у прилично лошем стању. Његовим преуређењем у атрактивну туристичку тачку и место окупљања, где би поред редовних садржаја могли бити укључени и различити културно-уметнички и други догађаји у току године, Пиротски град би повратио свој значај. (слика 4.)

Elena Vasić-Petrović

REVITALIZATION OF THE CASTLE OF PIROTSKI GRAD

The remains of about 200 fortification structures can be observed in Serbia. They had been built for the need of defending the territories and controlling the communications in the Central Balkan region. Their geographic and strategic positions had for centuries been of essential importance for the destinies of nations and states in the area.

Today, these structures are mainly abandoned ruins, although constructed of solid building material. A study of their remains gives us the insight into the development of European military architecture from the early periods of antiquity to the modern times. The most interesting structures are, in fact, those having this two-millennium continuity of existing in almost the same place. Their history can be followed from the appearance of first Roman fortifications, through Byzantine, Slavic and Turkish fortresses, all the way to the final liberation from the Turks at the end of the 19th century, and to the definitive change of their purpose in the 20th century, which caused massive damages, particularly in wartime.

An example of such multi-layered fortification can be found in Pirot. What we nowadays call „Pirotski grad“ is, actually, a medieval fortification (Gornji grad and Srednji grad) and its later phases (Donji grad). However, historical data, numerous accidental finds as well as archaeological investigations conducted during the last decades of the 20th century have proved its existence even in earlier periods. Unfortunately, none of the immovable finds in the immediate surroundings of the existing medieval fortification, among which there were some unique examples of early Byzantine architecture, have not been properly conserved and adequately presented, while some of them have not been preserved at all.

The aim of the Pirotski grad revitalization project is its further research, preservation and integration into the modern town-life flows and progressive development programs.

Pirot and its castle are tightly connected, while the medieval fort silhouette represents the trademark of the town. It had once been the meeting place of Pirot inhabitants, while today it is abandoned and in a considerably bad shape.

The importance of the castle of Pirotski grad would be restored by its reconstruction and alteration into an attractive tourist spot and a meeting place, where different cultural, artistic and other events could take place alongside with regular annual contents.

